

Olion Oes yr Efydd, Meillionydd, Rhiw

Olion yr Oesau Cynnar yn Llŷn

Mae'r arfau cerrig a ddarganfuwyd ar yr Eifl a manau eraill yn Llŷn ac sydd wedi'u dyddio o'r Oes Fesolithig yn brawf fod pobl yn byw yma rhwng 8,000 a 4,000 CC. Dyna'r bobl gynharaf a thua 3,000 CC roedd bobl yn cloddio am gerrig i wneud arfau ar lethrau Mynydd Rhiw. Roedd yr un datblygiad i'w weld ledled Ewrop mewn cyfnod pan oedd dyn yn newid o fod yn heliwr i fod yn amaethwr.

Yn yr oes hon cafodd cromlechi porth mawrion eu codi, sydd i'w gweld yn Llŷn a rhai tebyg ar hyd yr arfordir gorllewinol o Gernyw a throsodd i Iwerddon. Mae'r gromlech ym Machwen, Clynnog yn enghraifft dda.

Yn gynnar yn Oes yr Efydd (2500-1500 CC) codwyd y meini hirion sy'n gyffredin yn Llŷn. Dyfalu a wnawn pam y cafodd y meini talsyth eu codi ynghanol caeau a mewn waliau neu i fod yn gilbyst adwyon. Efallai fod rhai wedi'u symud o'u safleoedd gwreiddiol am ryw reswm.

Roedd bobl Oes yr Efydd yn amlosgi'r meirw a'u claddu dan garneddi, yn aml ar gopaon bryniau fel ar

Garnguwch a manau eraill lle mae'r elfen 'carn' yn ymddangos yn yr enw.

Roedd copaon yn drigfannau arallfydol, yn fannau hudolus ac arswydus. Yma y câi pennaeth y llwyth ei gladdu.

Roedd y copaon a'r ucheldir yn bwysig i amaethwyr y cyfnod nesaf – Oes yr Haearn (750CC – 43 AD). Yma cododd rhain eu bryngaeau wedi'u hamgylchynu â ffosydd, cloddiau cerrig, neu goed a phridd er mwyn gwarchod ac amddiffyn eu teuluoedd a'u hanifeiliaid.

Mae Tre'r Ceiri a Garn Boduan ar y copaon.

Ym Mhorthdinllaen mae olion caer arfordirol o'r un cyfnod.

Tybed fyddai'r pererinion yn ymweld â'r olion cyntefig neu yn eu hanwybyddu oherwydd eu cytsylltiadau 'paganaid'?

Cafodd cytiau crynion eu codi'n ddiweddar yn Y Felin Uchaf, Rhoshirwaun fel rhan o Fenter Weledigaethol Gymdeithasol

Cromlechi

Mae Cromlech Bachwen, Clynnog Fawr (SH 4077949) yn un o'r cromlechi gafodd eu codi yn Llŷn yn yr Oes Neolithig Gynnar (hyd at 4,000 CC). Maent yn feddrodau mewn lleoedd amlwg, ar godiad tir, neu mewn llecyn lle mae golygfa glir o fynydd, neu mewn man amlwg ar yr arfordir.

Tybed fyddai'r pererinion ar eu taith i Ynys Enlli yn cymryd unrhyw sylw ohoni?

Byddai'r cromlechi'n cael eu codi am iddi ddod yn arferiad i gladdu'r meirw yn dorfol a chladdu'r esgyrn neu eu hamlosgi. Byddai claddu'r meirw fel hyn yn rhyddhau'r ysbryd ac yn gyfle i goffâu teuluoedd ac i anrhydeddu cyndeidiau. Mae'n debygol iawn hefyd y byddai seremonïau o gwmpas y cromlechi. Yno byddent yn anrhydeddu'r duwiau ac yn dathlu arwyddocâd troad y rhod a digwyddiadau arwyddocaol yr almanac. Byddai seryddiaeth yn chwarae rhan amlwg ym mywydau'r trigolion hefyd.

Mae'n ddirgelwch gwybod sut y cafodd y meini eu symud a'u codi, a hynny ganrifoedd cyn codi pyramidiau'r Aifft. Y safle i godi'r gromlech a gâi ei ddewis gyntaf ac nid lleoliad y cerrig. Mae'r penllechi anferth yn pwysu o leiaf 25 tonn a champ enfawr oedd eu symud hwy a'r meini eraill cryn bellter. Mae'n debyg bod y cromlechi wedi'u codi ganrifoedd cyn iddynt ddod yn gladdfeydd.

I ychwanegu at y dirgelwch mae echelin hwyaf y mwyafrif ohonynt yn rhedeg o'r gogledd i'r de a'r penllech yn goleddu 23½°, sef ongl goleddiad y ddaear mewn perthynas â'r haul. Pa arwyddocâd sydd i hynny?

Dim ond y meini mawrion sydd i'w gweld bellach yn Llŷn ac mae'r pridd a'r cerrig oedd yn eu gorchuddio wedi diflannu. Gallwn leoli'r siambr gladdu o dan y penllech a'r fynedfa rhwng dwy o'r cerrig sydd ar eu sefyll. Y fynedfa hon sydd yn rhoi iddi'r enw 'cromlech borth'.

Cromlech Bachwen (SH 40774949)

Cyfarwyddiadau: Ar yr A499 (Caernarfon i Bwllheli), bron gyferbyn ag Eglwys Clynnog, dilynwch lôn fferm i Fachwen (i'r dde). Mae llwybr yn mynd i'r chwith at y gromlech.

Cromlech draddodiadol ond bod dros 100 o bantiau, siâp cwpan ar wyneb y penllech. Roeddent yn llawer amlycach yng nghanol y 19fedG. Byddai llinellau yn cysylltu rhai pantiau. Oes symboliaeth seryddol yma? Efallai fod ganddynt gysylltiadau â hudoliaeth ac â pherthynas dyn â'r arallfyd.

Meini Hirion

Maen Hir Meillionen, Boduan

Mae dyddio'r meini'n parhau'n ddirgelwch ond mae cytundeb iddynt gael eu codi yn gynnar yn Oes yr Efydd (2500-1500 CC).

Dyfalw a wnawn pam y cafodd y meini urddasol eu codi ynghanol caeau, eu gosod mewn waliau neu i fod yn gilbyst adwyon.

Dydi hi chwaith ddim yn dilyn mai maen hir yw pob carreg sy'n ymddangos felly, ac efallai fod rhai wedi'u symud am ryw reswm o'u safleoedd gwreiddiol.

A oes arwyddocâd i'w safleoedd mewn perthynas â'r mynyddoedd cyfagos megis Garn Fadrun neu Fynydd Rhiw – manau sanctaidd yn yr hen oes? Ai cerrig beddi ydynt i arwyr neu benaethiaid llwythi? A gawsant eu defnyddio mewn seremonïau 'paganauidd' a bod o bosib elfen Gristnogol wedi'i hychwanegu'n ddiweddarach? Ai eu codi i'w defnyddio mewn astudiaethau seryddol oedd y bwriad? A oes arwyddocâd i'w safleoedd mewn perthynas â'r tymhorau, codiad yr haul ar Alban Hefin (hirddydd haf) neu gylchdro'r lleuad? Neu ai mynegbyst i gyfeirio teithwyr yn ystod y canrifoedd cynnar oeddent? Pwy a wŷr.

Nid ar fypwy y cawsant hwy eu codi ar y safleoedd presennol gan mai nid ar chwarae bach y cawsant eu llusgo gryn bellter yno.

Cawsant eu symud i'w safleoedd presennol gyda'r bwriad, mae'n bur debyg, o'u troi'n fangre Gristnogol.

Dyma'r ddau faen hir agosaf i Amgueddfa Forwrol Llŷn:

Maen Hir Gwynus, Pistyll
(SH 346421)

Maen Hir Penfras, Llwyndyrys
(SH 380417)

Dyma hefyd ble mae meini hirion mwyaf amlwg Llŷn -

Maen Hir Nant y Gledrydd, Madrun
(SH 29353650)

Maen Hir Sarn Mellteyrn
(SH 23713284)

Maen Hir Plas ym Mhenllech, Penllech
(SH 22253452)

Maen Hir Llangwnnadr
(SH 20803250)

Maen Hir Tan y Foel, Rhiw
(SH 22612767)

Maen Hir Pandy, Nanhoron
(SH SH28803230)

Maen Hir Bodegroes, Efailnewydd
(SH35783536)

Meini Hirion Tir Gwyn, Llannor
(SH34423913)

Maen Hir Glan Afon, Abererch
(SH392360)

Maen Hir y Gwystl, Y Ffôr
(SH40003901)

Meini Hirion Lleol

Maen Hir Penfras, Llwyndyrys (SH 37954196)

Cyfarwyddiadau: Yn Llwyndyrys (ar y ffordd o Gaernarfon i Bwllheli mae angen gadael yr A499, 1.4km i'r gogledd o'r Ffôr) yna troi i lôn fferm Penfras Uchaf a'i dilyn i'w phen draw. Dilynwch ochr dde'r tŷ i gae a bydd i'w gweld ar y dde.

Maen hir trawiadol tua 2.5m o daldra. Mae yr Eifl a Moel Carnguwch yn gefndir iddo a naturiol gofyn tybed a fu cysylltiad rhyngddo a'r mynyddoedd hyn yn ogystal â Ffynnon Sanctaidd sydd yn ymyl ger Eglwys Carnguwch.

Maen Hir Gwynus, Pistyll (SH 34604210)

Cyfarwyddiadau: Wrth ddod i waelod y rhiw o Lithfaen tuag at Pistyll a Nefyn ar y B4417 rhaid dal i'r chwith a mynd i gyfeiriad Cwrs Golff Gwynus. Cerddwch ar y llwybr cyhoeddus ac ewch i'r chwith tua 1km ac yna i'r chwith eto ar draws y caeau.

Roedd hon mae'n debyg yn wreiddiol yn sefyll ar dir agored. Mae'n rhy fawr i fod yn gilbost adwy a'r enw ar y tri chae o'i gwmpas yn 1841 oedd Cae Maen Hir.

Carneddi Llŷn

Moel Carnguwch a Thre'r Ceiri (chwith)

Erbyn diwedd yr Oes Neolithig daeth Pobl y Bireci (2800 – 1800CC) i fyw ym Mhrydain. Prin yw'r

dystiolaeth o'r cyfnod hwn ond mae bedd cist, un ag ochrau carreg iddo wedi'i ddarganfod, yn Llithfaen. Roedd corff dyn tua 1.8m o daldra yn gorwedd ar ei ochr dde ynddo yn ogystal â bicer.

Ond erbyn Oes yr Efydd Gynnar yr arferiad oedd amlogi'r meirw a'u claddu dan garneddi, yn aml ar gopaon bryniau fel rhai Llŷn. Câi carnedd syml o gerrig ei chodi a chylch o gerrig mwy eu rhoi o gwmpas ei godre.

Maent yn amrywio yn eu maint a'r fwyaf yn Llŷn yw'r un ar Foel Carnguwch. (SH 35004290). Efallai y bu tŵr o gerrig arni'n wreiddiol, ond i hwnnw gael ei ddinistrio. Gyda'r cerrig arni byddai'r safle'n fwy trawiadol fyth.

Byddai'r trigolion lleol yn tyrru yma ar Nos Galan Gaea i danio coelcerth ond rhaid fyddai rhuthro adref cyn i'r Hwch Ddu Gwta eu dal.

Credai'r brodorion fod y copaon yn drigfannau i'r goruwchnaturiol a'u bod yn hudolus ac yn arswydus. Câi penaethiaid y llwyth eu hanrhydeddu trwy gael eu claddu ynddynt a hawdd credu y byddai'r garnedd yn gofodail ardderchog iddynt. Yn wir o'r fan honno gallent barhau i arglwyddiaethu. Gallent fod hefyd yn gofodail i'w traddodiadau neu i nodi eu tiriogaeth a'u hawdurdod.

Mae sawl carnedd yn yr ardal ond maent bellach mewn cyflwr gwael. Maent i'w gweld ar gopa'r Eifl, (SH 36504470), Mynydd Rhiw (SH 21002940), a rhai llai amlwg bellach ar Garn Fadrun, Tre'r Ceiri, ac ar Foel Gron, Mynytho. Câi hon ei hadnabod fel Carnedd y Brenin Engan – copa amlycaf o fewn ei diriogaeth.

Mae carnedd hefyd ger Castell Odo ar Fynydd yr Ystum o'r enw Barclodiad y Gawres. (SH 18702460)

Bryngeyrydd Oes yr Haearn

Creigiau Gwinau, Rhiw

Yn ardal Nefyn mae dwy fyngaer o gryn bwys, ar Dre'r Ceiri (37304460), un o gopaon yr Eifl ac ar Garn Boduan (SH 31203940) sy'n edrych i lawr ar Nefyn.

Ceir amryw ohonynt yn Llŷn gan gynnwys y rhai sydd ar Garn Fadrun, Castell Odo ar Fynydd yr Ystum a Chreigiau Gwinau, ar Fynydd Graig, Y Rhiw. Mae Penhengaer (SH32303147) a Nant y Castell (SH32153145) o bobtu'r A499, fel pe baent yn gwarchod y dyffryn rhwng Llanbedrog ac Abersoch yn fryngeyrydd Oes yr Haearn.

Ond roedd rhai yn gwarchod yr arfordir hefyd fel yr un ar Benrhyn Porthdinllaen (SH 27504160) a Chastell Ysgubor Hen, Cilan (SH 30372470). Mae mewn safle drawiadol ar ben y Pared Mawr, uwchben Porth Ceiriad.

Y gred gyffredinol ydi bod y Celtiaid wedi sefydlu yng Nghymru yn ystod Oes yr Haearn, 750 CC-43 AD, a hwy fu'n gyfrifol am godi'r bryngeyrydd sydd mor gyffredin yn Llŷn. Bellach mae rhai'n credu bod ffurf ar yr iaith Frythoneg yn cael ei siarad cyn hynny a bod pobl Oes yr Efydd wedi dechrau codi bryngeyrydd. Er gwaethaf yr enw dydyn nhw i gyd ddim ar gopaon bryniau.

Amaethwyr oedd pobl Oes yr Haearn ac mae'n amlwg bod gwarchod teuluoedd ac anifeiliaid yn cael blaenoriaeth gan y cynllunwyr.

O gwmpas y ceirydd mae ffos, cloddiau cerrig, a choed a phridd hefyd o dro i dro – rhai sengl neu ddwbwl.

Mae tystiolaeth bod ceirydd yn cael eu hadnewyddu a'u hadfer mewn gwahanol gyfnodau ac felly bod adeiladwaith hŷn i'w weld o dan y gaer sydd wedi'i hadnewyddu.

Roedd waliau'r cytiau crwn yn y gorllewin wedi'u codi â cherrig ac felly hefyd yn Llŷn. Byddai'r coed i gynnal y to yn gorffwys ar y waliau a chaent eu toi â gwellt, brwyn neu dywyrch. Pridd wedi caledu fyddai'r llawr a hawdd credu y byddai brwyn wedi'u taenu arno a byddai sgriniau wedi'u codi i wahanu'r llefydd byw oddi wrth y gwelyau.

I gymhlethu pethau'n bellach efallai fod amddiffynfeydd ac adeiladau wedi'u codi ar ben ceirydd Oes yr Haearn yn yr Oesoedd Tywyll (400 – 900 AD). Dyma'r cyfnod pan gafodd cenedl y Cymry ei ffurfio ac esblygodd y Gymraeg o'r Frythoneg.

Cafodd cytiau crwn eu codi'n ddiweddar yn Y Felin Uchaf, Rhoshirwaun fel rhan o Brosiect Y Felin Uchaf, Rhoshirwaun – Menter Weledigaethol Gymdeithasol

Tre'r Ceiri, Llanaelhaearn (SH 373446)

Cyfarwyddiadau: Gellwch gerdded i Dre'r Ceiri naill ai drwy ddilyn llwybr am y mynydd ar y ffordd Llanaelhaearn i Lithfaen (B4417) bron gyferbyn â Gellia (SH 38744155) neu o Ben Nant (SH 35314408) sydd ar y ffordd o Lithfaen i Nant Gwrtheyrn ar un o Lwybrau Treftadaeth Llithfaen.

Tre'r Ceiri (tre'r + cewri) yw un o geyrydd mwyaf arbennig Ynysoedd Prydain, ei ffurf a'r adeiladau wedi'u cadw'n rhyfeddol o dda. Câi ei defnyddio yng nghyfnod y Rhufeiniaid (100CC – 400 AD) ac mae'n sefyll ar olion caer hŷn, mae'n debyg. Mae ar gopa dwyreiniol yr Eifl lle mae golygfa glir i bob cyfeiriad ac yn arbennig tuag at Segontium, pencadlys y Rhufeiniaid.

Mae'r rhagfuriau cyn uchod â 3.5m mewn manau ac o'u mewn mae cymaint â 150 o dai crwn. Bu poblogaeth o hyd at 400 yn byw yno am gyfnodau. Mae diamedr y tai yn amrywio rhwng 3m i 8m, y rhai mwyaf wedi'u codi yn y cyfnod cynharaf a'r rhai llai yn ddiweddarach. Mae amrywiaeth o dai yno, rhai petryal, sgwâr, a rhai siâp D. Efallai fod rhai ohonynt yn weithdai neu'n storfeydd.

Ar ôl mynd i mewn i'r gaer trwy'r fynedfa dilynwch y llwybr i'r chwith, tua'r gogledd.

Cafodd amrywiaeth o greiriau eu darganfod, megis offer coginio, arfau haearn a 'fibula' sef tlws aur a mwclis porslen o'r Aifft. Mae hyn yn dystiolaeth fod pobl yn byw yno yn y cyfnod Brythonaidd-Rhufeinig.

Yn y 1990au bu Ymddiriedolaeth Archaeolegol Gwynedd yn cloddio ac yn atgyweirio'r safle. Mae twll ym mhob carreg a gafodd ei gosod o'r newydd.

Garn Boduan (SH312394)

Cyfarwyddiadau: Dilynwch y B4354 (Boduan – Y Ffôr) oddi ar yr A497 (Nefyn – Pwllheli) am 0.3km. Maes parcio ar y chwith.

Un o dair bryngaer drawiadol Llŷn o Oes yr Haearn o'r un cyfnod â cheyrydd Tre'r Ceiri a Garn Fadrun (1000 CC/AD). Cafodd ei chodi ar gopa 279m uwchlaw'r llethrau serth ac mae golygfa glir i bob cyfeiriad.

Mae yma tua 170 o dai cerrig, y mwyafrif yn grwn ond siapiau'r gweddill yn amrywio. Nid cartrefi oeddent i gyd a go-brin bod y cwbl yn cael eu defnyddio ar yr un pryd. Mae lle i gredu bod gefail y gof yn eu plith.

Mae dau wrthglawdd sy'n dangos dau gyfnod o adeiladu. Mae lle i gredu eu bod tua 2m o uchder, ond anodd bod yn sicr gan eu bod yn adfeilion bellach. Roedd dwy fynedfa, un yn y de-ddwyrain (a gaiff ei defnyddio heddiw) a'r llall yn y gogledd-ddwyrain. O fewn y gaer mae dwy ffynnon: hanfodol mewn amddiffynfa o'r fath.

Mae olion amddiffynfa o'r Oesoedd Tywyll yn ogystal ar y copa a thraddodiad yn dweud iddi fod yn drigfan i Buan o'r 7fedG. Mae rhai yn credu ei fod yn wŷr i Llywarch Hen ac iddo sefydlu Eglwys Boduan.

Wrth gloddio yno yn 1954 ychydig gafodd ei ddarganfod, megis darnau o grochenwaith Rhufeinig, gleiniau a cherrig ffon dafl.

Bu Garn Boduan ar dân yn 1970au ac mae ei effeithiau i'w gweld o hyd.

Dilynwch y Stori

Darganfyddwch fwy am fywyd cynhanesyddol drwy ymweld â Thre'r Ceiri – Un o'r bryngaerau sydd wedi goroesi orau o'r Oes Haearn yn Ynysoedd Prydain.